

УДК 94(477):908:323.174(477.52/.54)«18»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.17>

МИНУЛЕ УКРАЇНИ У ПРАЦЯХ ВАДИМА ПАССЕКА

Трубчанинов Сергій,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0001-9054-2855

У статті аналізуються праці Вадима Пассека (1808–1842), в яких популяризувалося українське минуле. Цей автор відомий передусім як письменник, етнограф, статистик, археолог і видавець. Проте його цікавила також українська старовина, особливо минуле й пам'ятки культури Слобідської України. І це не випадково, адже він був нащадком козацько-старшинського роду зі Слобожанщини, хоча й народився в Тобольську, де його батько перебував у засланні.

Знавець українського фольклору Микола Сумцов характеризував В. Пассека як м'якого, чулого, доброзичливого ідеаліста. Його відносять до кола харківських романтиків, пізніше у Москві він був близький до слов'янофілів. Так, у листі до Ізмаїла Срезневського (вересень 1839), який мав вирушити в наукову подорож в Європу, В. Пассек виклав свою мрію про об'єднання всіх слов'ян під владою російського царя.

У своїй 5-томній збірці «Нариси Росії» (1838–1842) В. Пассек опублікував чимало власних розвідок з різних проблем. Зокрема, сучасні дослідники наголошують на його внескові в українську фольклористику, відзначають археологічні та пам'яткознавчі нариси.

Нариси В. Пассека з історичного минулого України ґрунтувалися на його історично-географічних уявленнях. Зокрема, ще у своїх ранніх працях він наголошував, що саме «малоросіянам» належить спадщина княжої доби. Дослідник пишався тим, що вони перебували в лавах переможного війська князя Святослава. В. Пассек підкреслював, що православна віра вперше була прийнята Малоросією.

В есе «Малоросія» (1834) автор навів приклади глибоких відмінностей у національному характері та історичному розвитку «південних слов'янських племен – нинішніх малоросіян» від «північних племен – росіян». На його думку, із самого духу південних слов'ян, звичаїв та самого побуту малоросіян виникла удільність, тоді як дух північних племен став для неї домовиною. В. Пассек наголошував, що Україна (Слобожанщина) була «чистим творінням» Малоросії. В інших своїх нарисах молодий дослідник змалював історичні пам'ятки Києва, південні границі княжої держави, історико-географічний образ Слобожанщини та ін.

Ключові слова: Вадим Пассек, минуле України, Малоросія, Слобідська Україна, пам'ятки історії.

Trubchaninov Serhii. Ukrainian past in the works of Vadym Passek

In the article there is analyzed the works of Vadym Passek (1808–1842), in which the Ukrainian past was popularized. This author was known primarily as a writer, ethnographer, statistician, archaeologist and publisher. However, he was also interested in Ukrainian antiquity, and especially in the past and the cultural heritage of Sloboda Ukraine. And this was not accidental, because he was a descendant of a Cossack-officer family from Slobozhanshchyna, although he was born in Tobolsk, where his father was in exile.

Mykola Sumtsov, an expert on Ukrainian folklore, described V. Passek as a soft, sensitive, friendly idealist. He belonged to the circle of Kharkiv romantics, who later became close to Slavophiles in Moscow. Thus, in a letter to Izmail Sreznevsky (September 1839), who was to go on a scientific trip to Europe, V. Passek outlined his dream of uniting all Slavs under the rule of the Russian tsar.

In his 5-volume collection “Essays on Russia” (1838–1842) V. Passek published many of his own researches on various issues. In particular, modern researchers emphasize his contribution to Ukrainian folklore, note archaeological and monumental essays.

V. Passek's essays on the historical past of Ukraine were based on his historical and geographical ideas. In particular, in his early works, he emphasized that it was the “Little Russians” who owned the legacy of the princely era. The researcher was proud that they were in the ranks of the victorious army of Prince Svyatoslav. V. Passek emphasized that the Orthodox Christianity was first adopted by Little Russia.

In the essay “Little Russia” (1834) the author gave examples of profound differences in the national character and historical development of the “southern Slavic tribes – today's Little Russians” from the “northern tribes – the Russians”. According to him, from the very spirit of the South Slavs, customs and the very way of life of the Little Russians arose specificity, while the spirit of the northern tribes became its coffin. V. Passek emphasized that Ukraine (Slobozhanshchyna) was a “pure creation” of Little Russia. In his other essays, the young researcher depicted the cultural heritage of Kyiv, the southern borders of the princely state, the historical and geographical image of Slobozhanshchyna, and others.

Key words: Vadym Passek, past of Ukraine, Little Russia, Sloboda Ukraine, cultural heritage.

Нашадок козацько-старшинського роду зі Слобожанщини, який народився в Тобольську і до 1824 р. мешкав у Сибіру, де його батько провів більше 20 років у засланні, випускник Московського університету Вадим Пассек (1808–1842) за життя був відомий як письменник, етнограф, статистик, археолог і видавець. Як підкреслював Дмитро Дорошенко в огляді української історіографії, своїм виданням «Нариси Росії» він немало прислужився справі популяризації відомостей про українську старовину [2, с. 116].

Незважаючи на те, що багатогранна діяльність В. Пассека не позбавлена уваги мемуаристів, а також науковців ХХ – початку ХХІ ст., не всі її аспекти стали предметом дослідження. Так, відомий український фольклорист, етнограф, літературознавець та громадський діяч Микола Сумцов у своїй науково-популярній монографії «Слобожане. Історично-етнографічна розвідка» (1918), вказавши на зацікавлення В. Пассека археологією, історією та етнографією Слобожанщини, все ж особливо наголошував на його краєзнавчій і фольклористичній діяльності [25, с. 207–208]. Однак, як підкреслює харківський дослідник Михайло Краси́ков, і через 100 років після зауваг М. Сумцова краєзнавча спадщина В. Пассека ще не стала набутком широкої спільноти [4, с. 7]. Історик української фольклористики Роман Кирчів (2016) вважає його праці «певним внеском у справу вивчення української народної словесності», але відносить їх передусім до історичних та етнографічних джерел [3, с. 559].

На початку 1990-х років з'явився біографічне дослідження Костянтина Новохатського. Історик-архівіст наголошував, що В. Пассек особливо багато зробив для вивчення життя й побуту українського народу, але його ім'я також належить і московському краєзнавству [5, с. 61]. На думку московського дослідника, визначальною рисою праць В. Пассека була увага до історії, його інтерес до вивчення «всіх племен, розкиданих по всіх просторах Росії» об'єктивно був формою духовного протиставлення тодішній державній владі [5, с. 75]. За допомогою маловідомих архівних джерел дослідник М. Перкаль (1994) у своїй розвідці розкрив задум та обставини появи багатотомної збірки «Нариси Росії». Зокрема, він навів подання В. Пассека в Московський цензурний комітет та проаналізував постанову Головного управління цензури від 30 листопада 1836 р.: відхилити запропонований проект щомісячного ілюстрованого часопису «Нариси Росії», запропонувати автору підготувати до видання його нариси книгою в одному чи кількох томах [21, с. 145–146].

Останніми роками кілька ґрунтовних розвідок із залученням документів Державного архіву Харківської області підготував український історик-пам'яткознавець Валерій Романовський. Так, в одній зі статей він висвітлює історію роду Пассеків [23], в іншій – аналізує археологічні дослідження В. Пассека та його праці, присвячені нерухомим пам'яткам історії та культури Харківщини [22]. Швейцарський літературознавець і культуролог Андреас Ксав'є Шьонле (2012) відзначає внесок В. Пассека у формування романтичної концепції збереження пам'яток архітектури [28, с. 746, 758–761].

Свідчення мемуарів, праці В. Пассека та наукові розвідки про нього стали основою для багатьох популярних заміток. Серед останніх відзначимо ілюстровану біографічну довідку, яку підготувала О. Чистякова (2016) для харківського історичного календаря [27].

Звернення до постаті В. Пассека в наш час актуалізувалося через спроби проімперських сил із сусідньої держави представити його як виключно російського письменника, майстра есе, у зв'язку з цим у 2013–2014 рр. були перевидані «Нариси Росії» та навіть названо премію з літературного краєзнавства його іменем.

У цій розвідці робиться спроба проаналізувати праці В. Пассека, у яких висвітлюється історичне минуле України, з'ясувати його історичні погляди та історико-географічну візію.

Як відомо, до наукових студій випускник Московського університету В. Пассек звернувся у 1834 р. В липні того року, коли приїхав до Харкова на запрошення графа Олександра Паніна (на той час помічника попечителя Харківського навчального округу. – *С.Т.*) з надією стати лектором російської історії місцевого університету. Але цього не сталося, оскільки він потрапив під таємний нагляд поліції за колишню участь у гурткові російського опозиціонера Олександра Герцена [див.: 20].

У Харкові В. Пассек потоваришував із лідером місцевого осередку романтиків, ад'юнктом кафедри політекономії та статистики філософського факультету Харківського університету Ізмаїлом Срезневським (1812–1880), майбутнім академіком, відомим філологом, славістом, фольклористом, етнографом, письменником та істориком давньої української літератури. Епістолярій В. Пассека до І. Срезневського дає уявлення про формування видавничої програми [див.: 24].

В есе «Дивне бажання», яке вийшло друком вже після смерті автора, він писав: «Я люблю всі місця, всю землю; мені тісне одне вибране місце; мені жаль, що я не живу скрізь, де живуть або можуть жити люди!» [18, с. 3]. Проте, як побачимо нижче, з особливим пієтетом В. Пассек відносився до землі своїх батьків – Слобідської України.

У ранній збірці своїх літературних есе «Подорожні нотатки», яка побачила світ у Москві (1834), В. Пассек поділився своїми міркуваннями про національний характер українців, значення різних історичних подій в історії Малоросії та ін. Відповідно до тогочасної термінології автор називає Україною тільки Слобожанщину, тоді як Наддніпрянську Україну – Малоросією. Зокрема, в есе «Україна» йшлося про народну малоросійську колонізацію теренів вздовж річок Ворскли, Псла, Харкова і Дінця, де в першій половині–середині XVII ст. сформувалася «Російська Україна».

Автор яскраво змалював історико-географічний образ Слобожанщини на зорі колонізації та окреслив обставини, які зумовили її мешканців піддатися під владу російського царату: «Вони знайшли тут природу, рясну багатьма творіннями, готову відплатити вдесятеро за працю людини. Ліси і степи були сповнені птахів і звірів; річки кипіли рибою, і в озерах вона часто задихалася від надзвичайного розмноження.

Тут було привільно жити першим вихідцям: польський гніт втомився гнатися за ними в далекі степи; він бродив біля Дніпра і мучив їх братів, що залишилися там. – Але яка ж доля очікувала цих переселенців? Чи могли вони, подібно своїм братам-запорожцям, утримати самостійність і стати грозою своїм ворогам? Ні! Вони не мали за собою ні Дніпровських порогів, ні віддалення сильних держав. Вони оселилися поблизу польських володінь, суміжно з Росією, і на самому роздоріжжі кримських татар. Вони відчували ці невгоди, і на початку переселення стали шукати підданства Росії» [19, с. 77–78].

В. Пассек наголошував, що набуття слобожанами московського підданства було також вигідне царській владі: «А государі російські, бажаючи захистити південні межі від набігів татарських, посилали туди воевод, давали їм військо, будували і зміцнювали міста, і були задоволені оселенням войовничих малоросіян на цьому небезпечному роздоріжжі з Криму в Росію... і надія не обманула їх: майже ціле століття життя українців було безперервною війною з кримцями» [19, с. 78–79].

В есе «Малоросія» автор на різноманітних прикладах наводив приклади глибоких відмінностей у національному характері та історичному розвитку «південних слов'янських племен – нинішніх малоросіян» від «північних племен – росіян». На його думку, із самого духу південних слов'ян, звичаїв та самого побуту малоросіян виникла удільність, тоді як дух північних племен став для неї домовиною. Так, сімейному поділу у малоросіян протистояли цілісність і єдиноначальність у росіян [13, с. 124–126].

Михайло Грушевський наводив есе В. Пассека «Малоросія» як зразок поглядів представників старших генерацій українців (М. Максимович, О. Бодянский, М. Костомаров та ін.) на нашу стару літературу і культуру взагалі, просякнутих почуттям безпосереднього зв'язку з добою киево-галицькою. На його думку, українські інтелектуали 1820–1830-х років зверталися до княжої доби як до живих, безпосередніх прецедентів пізнішого українського життя. «Вони повні були пієтизму і навіть ентузіазму для великого культурного діла, довершеного нашими предками X, XI, XII вв. Вони чули їх спадщину в нинішнім і перейняті були гордою свідомістю свого зв'язку з нею» [1, с. 245].

В. Пассек наголошував, що Україна (Слобожанщина) була «чистим творінням» Малоросії, яка поєднана з нею, близька за кліматом і місцевістю, зберегла характеристику свого походження [13, с. 137].

У 1836 р. В. Пассека зарахували до Статистичного відділу МВС, за дорученням якого він став працювати над статистичним описом Харківської губернії. У вересні 1837 р. в Одесі відбулося представлення цього проекту керівникові Статистичного відділу МВС К. Арсеньєву, який супроводжував у поїзді спадкоємця престолу. Почувши схвальний відгук і обіцянку подарунка від монаршої особи, В. Пассек отримав також доручення укласти описи ще кількох губерній – Таврійської, Воронежської та ін. [24, с. 548, 555].

Слід зазначити, що в офіційному статистичному описі Харківської губернії В. Пассек вже дещо по-іншому виклав історію заселення Слобожанщини. Так, він вказав, що першим з'явився Чугуїв, осаджений стрільцями в царювання Івана Грозного за 120 верст від Білгорода. Друге місто (Царев, або ж Царево-Борисів) засноване в 1599 р. царем Борисом Годуновим [7, с. 125]. Проте, за винятком цих укріплень, весь край довго залишався незаселеним. Під кінець першої половини XVII ст. сюди почали переселятися малоросіяни, які заснували Харків, Вовчі Води, Мерчик, Бурлук та багато ін. слобід, створили Харківський, Ізюмський та ін. слобідські полки. А от початок російських поселень на Слобожанщині, на думку автора, належав до періоду після Полтавської битви. Генерал П. Апраксін та інші російські вельможі й дворяни, які купували тут землі або ж отримували їх від царського уряду, переселяли на Слобожанщину селян зі своїх великоросійських маєтків [7, с. 126–128].

Коли в березні 1837 р. Статистичний відділ надіслав харківському губернатору П. Трубецькому 5 примірників «Списку найвідоміших курганів у Росії» П. Кеппена, доповнити й виправити викладений там матеріал було доручено В. Пассеку. Проте він здійснив значно більшу роботу, ніж розширення списку курганів. Уже в тому ж році в «Журналі Міністерства внутрішніх справ» було опубліковано його невелику розвідку «Кургани й городища в Харківській губернії» [22]. Автор повідомляв, що на теренах

губернії городища розташовувалися переважно на підвищених правих берегах річок, дещо західніше них. Найбільші ж кургани з тих, що довелося йому побачити, знаходилися в Куп'янському й Ізюмському повітах поблизу річки Оскол [11, с. 540–541]. Деякі з курганів на лівому березі Сіверського Дінця були розкопані В. Пассеком. Автор зазначав, що багато курганів нищилося під час оранки, але найбільше шкоди завдавали шукачі скарбів, які приїздили з Дону й інших місць та під покровом ночі розривали їх ломами й заступами, нищачи при цьому глиняний посуд. Він звернув також увагу на боввани з міцного піщанику (місцева назва – баби), які нерідко стояли на вершинах курганів. Дослідник не став робити висновків щодо часу виникнення виявлених пам'яток і визначення їх творців, залишивши це питання відкритим для майбутніх досліджень [11, с. 546–549].

В. Пассек виступив з ініціативою археологічного вивчення степової зони Російської імперії та розробив відповідну програму. Фактично саме за цією програмою і працювали російські археологи у середині та другій половині XIX ст. [26, с. 229].

Запропонований В. Пассеком проєкт щомісячного ілюстрованого часопису «Нариси Росії» був відхилений Головним управлінням цензури на засіданні 30 листопада 1836 р., яке проте рекомендувало ініціатору подання підготувати до видання його нариси книгою в одному чи кількох томах. Над підготовкою цього видання В. Пассек працював спершу в Харкові, а згодом в Одесі. Планами видання «Нарисів Росії» цікавилися В. Жуковський і К. Арсенєв, надавали підтримку відомі державні діячі М. Сперанський і О. Єрмолов. Окрім самого В. Пассека, учасниками цього проєкту стали його дружина Тетяна та брат Діомід (військовий історик), а також Ізмаїл Срезневський, письменник Олександр Вельтман, етнограф, поет і перекладач Амвросій Метлинський та ін. [21, с. 145–147].

Через дорожнечу видання в провінції воно було перенесене з Одеси спершу до Санкт-Петербурга, а згодом до Москви [24, с. 551, 557]. Протягом 1838–1842 рр. В. Пассек опублікував 5 книг «Нарисів Росії» – науково-популярної збірки праць різних авторів з історії, археології, словесності, географії та етнографії. В збірці містилися також розвідки самого видавця.

У своїй етнографічній розвідці про кавказьких осетинів, яка вийшла в 1-й книзі «Нарисів», В. Пассек популярно виклав для своїх читачів теорію про походження індо-германських народів з території Центральної Азії, яку він визначав у межах від Дону до Тихого океану та від Уральських гір, Алтаю і Байкалу до Кавказу, Гімалаїв і південного Китаю [16, с. 138–140]. Зокрема, на його думку, кліматичні умови та місцевість серединної Азії сприяли бродяжницькому життю, тоді як клімат і місцевість Європи вимагали «гражданственности» [16, с. 139].

У нарисі про Києво-Печерський монастир йшлося про обставини, за яких Русь прийняла християнство, про перших ченців на берегах Дніпра та про розвиток цього важливого осередку чернецтва [9]. Інша розвідка була присвячена історії відомого на Слобожанщині Курязького Преображенського монастиря, за даними В. Пассека заснованого в 1673 р. [12].

В есе «Київські Золоті ворота» автор окреслив етапи містобудівельної історії Давнього Києва та вплив на неї зовнішньополітичних факторів [10]. У нарисі про князя Олега дослідник спробував пояснити деякі малозрозумілі місця з літописів [15]. Спеціальна розвідка була присвячена околицям літописного Переяслава. Зокрема, автора зацікавили місцеві кургани та розслідування обставин убивства князя Бориса [14].

У невеликій історико-географічній розвідці «Границі Південної Русі до навали татар» В. Пассек ідентифікував т. зв. Каганове городище на березі р. Уди (за 8 верст від тогочасного Харкова) з літописним Дінцем – першим містом Русі, куди потрапив після втечі з половецького полону князь Ігор Святославич. Автор навіть висловив побажання, щоб на височині цього городища було споруджено пам'ятник князеві. Приблизно за 6 верст від попереднього знаходилося невелике Хороше (Хорошівське) городище. Дослідник вважав його частиною ланцюга сторожових городищ, які в XII ст. слугували для охорони кордонів та спостереження за половцями. На думку В. Пассека, цей своєрідний ланцюг укріплень вздовж річок Сіверський Донець, Уди, Мжа (Межа), Ворскла вказує на кордони Русі до татарської навали [6].

Також В. Пассек поділився з читачами враженнями про свої поїздки південноукраїнськими степами [8] та в Крим. Зокрема, автор змалював стан вцілілих старожитностей доби Кримського ханства, окреслив топографію залишків міст у південно-західній частині півострова (Черкес-Кермен, Чуфут-Кале, Мангуп та ін.). Розглянувши гіпотези про заснування Мангупа, дослідник висунув припущення, що укріплення давнього міста були споруджені не татарами, караїмами чи готами, а греками. Також, на його думку, більшість печер було висічено в Кримських горах у перші століття поширення християнства [17].

Намагаючись охопити великі географічні простори, видавець усе ж віддавав пріоритет Україні. В одному із листів І. Срезневському він спеціально наголошував на цьому: «Пишучи статтю не про Україну, пишійте її не в ущерб вашим статтям про Україну, призначеним для “Нарисів”» [24, с. 559].

Проте ідейно-політичні погляди В. Пассека часів його перебування в Москві з погляду сьогодення сприймаються не настільки позитивно. Так, у вересні 1839 р. він писав у листі до І. Срезневського, який мав вирушити в наукову подорож в Європу: «У роздумах про розлуку з вами я більше відчував цю розлуку і якимось нічого не сказалося про пряму мету вашої подорожі, мету, яка не може не бути корисною і яка у вашому виконанні, з вашим патріотичним спрямуванням не залишиться без сильного впливу на інших. Ви працюєте для майбутнього нашої вітчизни і більш чи менш сприяєте тому, що колись відбудеться: коли всі, в чому зберіглася краплина слов'янської крові, всі будуть відчувати одним почуттям, думати одну думу, рухатися всією масою і силою до однієї мети, керовані одним російським царем. З якою б радістю помістив я тоді в «Нарисах» статтю вашу про Празьку губернію і поїздку яким-небудь Белградським повітом. Або ж це буде дано тільки нашим дітям, внукам. Дай їм Бог» [24, с. 562].

Таким чином, літературна, наукова і видавнича діяльність В. Пассека слугувала справі популяризації відомостей про українську історію, життя й побут українського народу. Як і більшість сучасних йому інтелектуалів, він називав Україною тільки Слобожанщину, але вказував на спорідненість її жителів з мешканцями Малоросії (Наддніпрянщини).

В. Пассек був прихильником географічного детермінізму. Клімат, географічне положення та природні умови, на його думку, відігравали провідну роль в історичному розвитку різних народів. Зокрема, він підкреслював схожість природних умов і клімату Слобожанщини та Наддніпрянщини.

Ідейна близькість В. Пассека до слов'янофілів відображалася в його лояльності щодо царизму.

Література:

1. Грушевський М.С. Історія української літератури. В 6 т. 9 кн. Т. 3 / упоряд. В.В. Яременко; приміт. С.К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993. 285 с.
2. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / упоряд. та нарис Ю. Пінчук, Л. Гриневич; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Українознавство, 1996. 256 с.
3. Кирчів Р. Харківський осередок української фольклористики (перша половина XIX ст.) (Закінчення). *Народознавчі зошити*. 2016. № 3 (129). С. 549–565.
4. Красиков М.М. «Діячі слободського фольклору» в «Слобожанах» Миколи Сумцова: погляд через сто років. *Двадцять п'яти Сумцовські читання* : збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» до 165-річчя від дня народження М.Ф. Сумцова, 18 квітня 2019 р. Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова. Харків : Майдан, 2019. С. 3–11.
5. Новохатский К.Е. «...Прошедшее в настоящем...» Вадим Васильевич Пассек. 1808–1842. *Краеведы Москвы* : сборник. Вып. 1 / сост.: Л.В. Иванова, С.О. Шмидт. Москва : Московский рабочий, 1991. С. 61–76.
6. Пассек В. Границы Южной Руси до нашествия татар. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. II. Москва : Тип. Н. Степанова, 1840. С. 195–216.
7. Пассек В. Историко-статистическое описание Харьковской губернии 1836 года. *Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с высочайшего соизволения, при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел*. Т. 1. Санкт-Петербург : Тип. Мин. внутр. дел, 1839. Отд. II. С. 125–167.
8. Пассек В. Картины степей. III. Южные или Новороссийские степи. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. II. С. 91–101.
9. Пассек В. Киево-Печерская обитель. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. I. Санкт-Петербург : Тип. Н. Греча, 1838. С. 26–79.
10. Пассек В. Киевские Златые врата. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. II. С. 139–150.
11. Пассек В. Курганы и городища в Харьковской губернии. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1837. Ч. XXV. № 9. С. 539–550.
12. Пассек В. Куряжский Преображенский монастырь. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. IV. Москва : Тип. Н. Степанова, 1840. С. 148–157.
13. [Пассек] В. Малороссия. *Путевые записки Вадима*. Москва : Тип. С. Селивановского, 1834. С. 113–155.
14. Пассек В. Окрестности Переяславля. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. IV. С. 121–147.
15. Пассек В. Олегов ключ. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. V. Москва : Тип. Н. Степанова, 1842. С. 188–195.
16. Пассек В. Осетинцы. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. I. С. 138–183.
17. Пассек В. Отрывки из путешествия по Крыму. *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. II. С. 151–176; Кн. IV. С. 97–120.
18. Пассек В. Странное желание. *Литературный вечер* : сборник. Москва : Тип. С. Селивановского, 1844. С. 1–7.
19. Пассек В. Украина. *Путевые записки Вадима*. С. 53–112.
20. Пассек Т.П. Из дальних лет: Воспоминания. Т. II. 2-е изд. Санкт-Петербург : Изд. А. Ф. Маркса, 1906. 430, [2] с.
21. Перкаль М.К. В.В. Пассек и его «Очерки России». *Этнографическое обозрение*. 1994. № 6. С. 144–149.
22. Романовський В.С. Пам'яткознавчі дослідження В.В. Пассека на Харківщині (1834–1842 pp.). URL: <https://otkudarodom.ua/ru/romanovskiy-valeriy-pamyatkoznavchi-doslidzhennya-vv-passeka-na-harkivshchini-1834-1842-rr> (дата звернення: 14.02.2022).

23. Романовський В.С. Причинки до історії роду Пасеків. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/romanovskiy-vs-prichinki-do-istoriyi-godu-passekiv> (дата звернення: 14.02.2022).
24. Срезневский В. Вадим Васильевич Пасек и его письма к И.И. Срезневскому (1837–1839). *Русская старина*. 1893. Т. 78. С. 377–402; Т. 79. С. 545–562.
25. Сумцов М.Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків : Вид-во «Союз» Харків. Кредит. Союзу Кооперативів, 1918. 238, [2] с. (Культурно-історична бібліотека / під. ред. проф. Д.І. Багалія).
26. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). Санкт-Петербург : Наука, 2002. 675 с.
27. Чистякова О. Пасек Вадим Васильевич. *Харьковъ. Исторический календарь: люди, события, даты*. Июнь. Харьков : Изд. «Федорко», 2016. С. 68–83.
28. Schönle A. Broken History and Crumbling Stones: The Romantic Conception of Architectural Preservation. *Slavic Review*. 2012. Vol. 71. Iss. 4. P. 745–765. DOI: <https://doi.org/10.5612/slavicreview.71.4.0745>.